

Пролог

Ісус є найвідомішим персонажем у всесвітній історії. Майже третина людства так чи інак співвідносить себе з Його* особою, Його духовним вченням чи Його етичними настановами. Він стоїть біля витоків найбільш поширеної релігії на планеті — християнства, спільного ядра, до якого належать католики, православні, лютерани, кальвіністи й англіканці. Євангеліє, яке описує Його життя та вчення, справило суттєвий вплив на формування багатьох культур, насамперед у західній цивілізації. Окрім передачі моральної цінності, у минулому воно значною мірою надихало людей на створення архітектурних, скульптурних, живописних і музичних творів, а якщо дивитися ширше — впливало на спосіб життя, навіть якщо сьогодні віра стала вже, звісно, особистим вибором. Навіть Коран, який датується VII століттям, розглядає Ісуса як одного з великих пророків, що передували Мухаммеду.

Окрім постулатів християнської віри, викладених в Апостольському символі віри, який у своїй першій редакції датується кінцем II століття, а згодом був затверджений остаточно за підсумком Вселенських соборів у Нікеї (325 р.) та Константинополі (381 р.), які проголошують Ісуса єдиним Сином Божим, що прийшов на землю, помер і воскрес заради грішників, є чимало людей, як віруючих, так і невіруючих, які цікавляться Його історичною постаттю. Останніми роками побільшало робіт на цю

---

* У тексті займенники, що стосуються Бога, Ісуса Христа та Пресвятої Діви Марії, подаються з великої літери як вияв пошани. У біблійних і документальних цитатах збережено написання оригіналу. (Прим. перекл.)

тему, особливо в Сполучених Штатах, де аж киплять дослідження (там видають сотні дипломів другого та третього освітніх рівнів — як від імені біблійних інституцій, так і в державних університетах). У Західній Європі, хоч і значною мірою секуляризований, захоплення Ним серед широкої громадськості теж не згасає. Може, саме втрата релігійних орієнтирів пробуджує інтерес до Його особи та Його таємниці?

Документальні джерела залишаються добре відомими: чотири канонічні Євангелія (тобто визнані ранньою Церквою як надійні, натхненні Божим промислом релігійні тексти) — від Матвія, Марка, Луки та Івана, апостольські послання, деякі так звані апокрифічні Євангелія, які з тих чи інших причин не входять до традиційного християнського корпусу, рідкісні згадки з текстів нехристиянських авторів, як-от уривки з праць єврейського історика I століття Йосипа Флавія, нарешті, деякі епізоди з Мішни (зведення неписаних законів стародавнього юдаїзму, що передавалися в усній традиції). Ці джерела, звісно, складно назвати повними, але в кінцевому підсумку вони значно об'ємніші й яскравіші за ті, в яких згадують численних історичних діячів античності — Сократа, Піфагора, Александра Македонського чи більшість римських імператорів.

Навіть якщо Ісус не залишив по Собі письмових свідчень, сьогодні жоден серйозний історик не сумнівається в Його існуванні. А втім, це залишалось неочевидним у XIX столітті для Давида Фрідріха Штрауса чи Крістіана Бауера, засновника Тюбінгенської школи, чи навіть у XX столітті для Поля-Луї Кушу, лідера «мітологів». Єврей на ім'я Єшуа (Ісус), безперечно, жив у Палестині на початку I століття. Мандрівного проповідника, який обійшов Галілею й Юдею, зрештою, заарештували за напучуванням духовенства Єрусалиму, первосвященників Анни та Йосипа, званого як Кайяфа, його зятя. Після нетривалого розгляду справи Його засудили до смерті й розіп'яли біля воріт Святого міста за наказом римського правителя Понтія Пилата, за часів правління імператора Тиберія. Це доведені факти. Але до них залишається багато запитань. Що ми знаємо загалом про Його життя? Яким Його бачили сучасники? Єврейським реформатором? Можливо, але якого типу? Чи називав Він себе визволителем Ізраїлю або Пророком останніх часів? Чому Його стратили? Яку відповідальність понесли римська окупаційна влада й офіційні особи Храму за Його трагічну смерть? Чи справді Він був засновником християнства?

Канонічні Євангелія не можна вважати ні репортажем, ні, строго кажучи, стародавнім життєписом, що в ньому згадується постать чудового Вчителя, пам'ять про якого вирішили вшанувати Його учні (хоча життєпису вони уподібнюються, зокрема, розповідь Луки). Це, передусім, письмові свідчення, покликані пробудити або підтримати віру, біографічні катехизи, призначені підтвердити, що цей Ісус із Назарету, безжально страчений під час єврейської Пасхи, насправді воскрес на третій день і досі живий, присутній серед Своїх. Через Нього було остаточно переможено смерть, а Його учні мали приєднатися до Нього в Царстві Божому. Це — суть Христового послання, яке робить Ісуса для вірян віссю всього світового порядку. «Коли ж бо Христос не воскрес, — каже апостол Павло, — то проповідь наша даремна, даремна також віра ваша»^{*,1}. Та все ж залишаються запитання: чи не змінили релігійні тексти у своєму викладі справжнього обличчя історичного героя, чи не замовчали якісь із Його слів? Чи не спотворилися в пам'яті свідків історичні дані? Чи не вдалася, як стверджує дехто, Церква до шахрайства, використовуючи Його заклики до братерства й любові? Коротше кажучи, як можна відокремити людську природу Ісуса від пасхальної проповіді про перемогу Христа над смертю? Як перейти від тексту до історії?

Одні дослідники бачать у Ньому лише мудрого вчителя на кшталт Будди, Сократа, Конфуція чи Ганді, інші — зразкового рабина, навіть законовчителя, близького до фарисейської школи великого Гіллеля, треті — цинічного філософа, есейського дисидента, апокаліптики й революційного візюнера, есхатологічного пророка, який запевняє про неминуче наближення кінця часів, політичного претендента на очолення єврейського месіанського царства, революціонера-фанатика, попередника палестинського питання чи своєрідного Че Гевару, провісника богослов'я визволення тощо. Беручи до уваги ці взаємозаперечні точки зору, легко також проголосити, що життя чоловіка з Назарету було затуманене релігією чи інституційною Церквою, та визнати справжнім засновником християнства одного з Його пізніших учнів, Савла з Тарса, відомого як Павло.

Кожна епоха втілювала в Його образі тогочасні болючі місця. У Франції під час революції ми бачили появу Ісуса-«санкюлота», а тоді, під час

---

* Тут і далі цитування з текстів Старого і Нового Заповіту подане за перекладом І. Огієнка. (Прим. перекл.)

революції 1848 року, Ісуса-пролетарія та соціаліста. На початку ХХ століття англієць Г'юстон Стюарт Чемберлен, натхненник нацистських теорій, навіть намалював портрет Ісуса-арійця, в якому немає «жодної краплі єврейської крові»! Дехто в наші дні, на підставі нібито таємного Євангелія від Марка (оригінального тексту якого досі ніхто не бачив), прагне проголосити Його гомосексуалістом, тоді як американські жінки виставляють Ісуса феміністом. Потужний сплеск популярності езотерики та гнозису («липового» гнозису, певна річ) — на кшталт того, що постає в романі Дена Бравна «Код да Вінчі», який мав глобальний комерційний успіх, — свідчить про нестачу наукової строгості деяких досліджень. Хтось вважає, що Ісус, «великий посвячений», зійшовши з хреста, знайшов притулок у монастирі в Тибеті. Інші впевнені, що Він одружився з Марією Магдалиною, прекрасною грішницею, і від їхнього шлюбу народилася дитина, яка започаткувала династію Меровінгів... В основі цих суб-літературних витворів лежить «священна загадка», смертельна таємниця, що передається з покоління в покоління серед окультних кіл, а її всіляко намагаються заглушити єзуїти в чорних сутанах, служителі Ватикану в червоних мантиях, послідовники ордену *Opus Dei* — або, навпаки, докладають усіх зусиль для захисту члени Пріорату Сіону... Що більша містифікація, то охочіше в неї вірять!

Залишмо цих «комедійних Ісусів», як називав ці пародії відомий бібліст отець П'єр Грело. Що каже історія? У червні 1863 року з'явився твір Ернеста Ренана «Життя Ісуса», який подавався як справжнє дослідження історичної постаті Ісуса. То була не перша подібна спроба. Ще у ХVІІІ столітті німецький філософ Герман Самуель Реймарус (1694–1768) намагався відшукати «історичного Ісуса» поза євангельськими розповідями. Сам він не наважився опублікувати свій твір, а втім, його приятель Герхард Лессінг після його смерті поширив деякі уривки. Для нього Ісус був революційним месією, який оголошував прихід Царства Божого на землю й якого безсердечно стратили римляни. Його учні, відмовившись повернутися до свого колишнього нужденного існування, викрали тіло Вчителя, змусивши людей повірити в Його Воскресіння, та вигадали духовну доктрину, що ґрунтується на очікуванні Його наступного пришестя. Після праці Реймаруса в 1835–1836 роках молодий асистент богословського факультету в Тюбінгені Давид Фрідріх Штраус опублікував власний текст під назвою «Життя Ісуса», в якому всі євангельські свідчення визнавалися витвором мітичної уяви. Все

зводилося до символів, а історичне підґрунтя заперечувалося. Але лише дослідження Ренана отримало світову славу, витримавши сотні перевидань і десятки перекладів. Колишній семінарист із Трег'є поставив під сумнів історичні істини християнства. На відміну від Штрауса, він стверджував, що Ісус існував, але був лише обережним ідеалістом, «ніжним галілейським мрійником». Ця книжка дуже застаріла. Однак одним із вдалих прозрінь було те, що на його переконання найбільш достеменно історичну основу подає Євангеліє від Івана, а не три інших, які називаються синоптичними*.

Відтоді було досягнуто значного прогресу в дослідженнях, насамперед у екзегетиці Нового Заповіту, поле біблійних студій стосовно якої значно розширилося, проливаючи нове світло на священні тексти Старого та Нового Заповітів. Особливо варто відзначити заслугу німців, які ретельно досліджували їх — слово за словом, вірш за віршем, — аналізуючи їхні структури, ідентифікуючи та виокремлюючи з текстового полотна невеликі оповідні одиниці (так звані перикопи). Мова йде про *Formgeschichte* (історію форм) та *Redaktionsgeschichte* (історію редагування). Так зароджувався, розвивався і вдосконалювався історико-критичний метод. Нещодавно йому на зміну прийшла наративна критика, яка вивчає текст як глобальний літературний продукт. Але в цього структурного чи то семіотичного аналізу оповіді є суттєвий недолік: він повністю ігнорує історичний контекст, що лежить в основі. Він прагне пояснити те, що мав на увазі автор, не виходячи за рамки власне тексту.

В історичному аналізі можна виділити три епохи². Перша, представлена «ліберальними життєписами» німецької школи, а також представників французької, серед яких і Ренан (натхненний так званою страсбурзькою школою), завершилася 1906 року роботою Альберта Швейцера (1875–1965), відомого лікаря-місіонера, органіста й лавреата Нобелівської премії миру, яка зруйнувала ідею щодо можливості створення біографії Ісуса³. Ці спроби, стверджував він, більше розповідають про самого автора, ніж про тему дослідження!

Реакцією на перші біографічні нариси став «момент Бульмана»⁴. Рудольф Бульман (1884–1976), вишуканий і гідний лютеранський екзегет,

---

* Євангелія від Матвія, Марка та Луки називають синоптичними, оскільки, на відміну від Євангелія від Івана, в них подані численні аналогії, тож тексти можуть читатися паралельно, синоптично (від грецького «під одним поглядом»). (Прим. авт.)

інтелектуал із надзвичайно гострим і критичним розумом, неперевершений майстер здогадів, вважав Євангелія почасти мітичними та легендарними текстами, продуктом творчої уяви та редакційного доопрацювання спільнот, що жили після Воскресіння. На його думку, вони були створені для того, щоб відповісти на конкретні больові питання людей чи вдовольнити їхню нагальну потребу в катехизації, тож для цього реальність була прикрашена казками та байками. Навіть ту дещицю з традиційного, що залишилося від справжнього Ісуса, відфільтрували, переробили та змінили до невпізнанності. З цієї точки зору завдання вченого полягало у «демітологізації» цих текстів через критичне тлумачення їхньої мови, щоб відшукати справжнє ядро віри поза межами мітичних вірувань. Результати його пошуків, опубліковані 1926-го в Німеччині, як для історика вкрай розчаровували. Бультман був справді переконаний, що не можна абсолютно нічого стверджувати про земне існування Ісуса, бо від самого початку ми натикаємося на твердження віри — *керигму** — первісної Церкви. Пасхальне Воскресіння — це непереборний часовий бар'єр: за ним нічого неможливо побачити! Таким чином, реальна прив'язка до існування Назарянина радикально заперечується. «Історичного Ісуса» потрібно відрізнити від «релігійного Христа», і будь-яка спроба звести ці два образи до купи не має підстав. Ба більше: образ першого жодним чином не міг лягти в основу релігії. Історія має замовкнути й поступитися місцем богословським або пієтистським конструктам. До того ж, вона не приносить жодної користі вірянину, що, безперечно, є найвищою мірою парадоксальним для релігії, заснованій на ідеї Воплочення Бога! «Момент Бульмана» тривав недовго, але залишив — та й досі залишає — глибокі шрами в сучасній екзегезі, якій важко позбутися нищівного скептицизму, що його не знайти більше ніде, окрім наукових дисциплін чи гуманітарних наук.

Учні Бульмана, зокрема, Ернст Кеземанн (який відмежувався від свого вчителя під час відомої конференції 1953 року) і Гюнтер Борнкамм⁵, усе ж намагалися виявити в євангельських текстах сліди — хоч би й слабкі — «історичного Ісуса». У цьому другому етапі пошуків йшлося про те, аби відділити дуже примітивні матеріали, які можна віднести до Галілеянина, від пізніших приписок Церкви, відокремити автентичні історичні спогади від того, що додали віряни, розпізнати слова, що

---

* Основний зміст віри, проголошений і переданий першими християнами. (Прим. авт.)

абсолютно точно належали Ісусові, — *ipsissima verba**. Задля цього були розроблені різноманітні критерії історичності, які іноді використовували дуже делікатним чином⁶.

Третя фаза пошуків історичного Ісуса ґрунтується на останніх дослідженнях палестинського соціокультурного контексту. Вони мають на меті відтворити образ Ісуса в тогочасному юдейському просторі, доходячи до припущення, що Він ніколи не виходив за ці межі, й забуваючи про Його незмінну унікальність. Залишається хіба що дивуватися, як християнство могло народитися від людини, яка була євреєм до самих кісток. Цілий ряд учених, як-от Давид Флуссер, Геза Вермеш («Ісус і євреї», 1973), Е. П. Сандерс («Ісус і юдаїзм», 1985; «Історична постать Ісуса», 1993), Брюс Чілтон («Рабин Ісус: потаємна біографія», 2000), Жак Шлоссер, Герд Тайссен, значною мірою сприяли цим пошукам, які, загалом, дуже різноманітні й багатогранні⁷.

Необхідно також відзначити серйозні праці інших американських екзегетів, таких як отець Реймонд Е. Бравн, професор біблійних студій у Нью-Йорку, та отець Джон Пол Маср⁸. Серед дуже поважних досліджень англосаксонської школи, яка на сьогодні також напрочуд активна, можна назвати роботи Річарда Баукгема, Джеймса Д. Г. Данна, Шона Фрейне та Ларрі В. Уртадо⁹. Також не можна знехтувати важливими роботами французьких або франкомовних екзегетів. Не повертаючись уже до видатного отця Лагранжа (1855–1938), засновника Біблійної школи в Єрусалимі, згадаймо, зокрема, отців П'єра Бенуа, Ігнаса де Лапотрі, Ксав'є Леона-Дюфура, Шарля Перро, П'єра Грело, Рене Лорантена, Філіпа Роллана — з боку Католицької церкви; Жоакема Жереміаса, Оскара Кульманна, Данієля Маргера — з боку Протестантської церкви. Специфіка біблійної риторики, вміло проаналізована отцем-єзуїтом Роланом Мейне, також відкриває перспективи для подальших досліджень. Сьогодні вже не можна застосовувати до Євангелія аналітичні підходи, якими користуються при розгяді текстів римських і грецьких авторів, адже маємо справу зі справжніми літературними творами, складеними відповідно до дуже специфічних прийомів східної та семітської риторики¹⁰. А втім, не варто нехтувати греко-римською традицією, особливо щодо Євангелія від Луки, що нещодавно довів ще один єзуїтський автор, Жан-Ноель Алетті.

* Власні слова (*лат.*). (Прим. перекл.)

Насправді підхід до вивчення історичної постаті Ісуса став мультидисциплінарним, попри манію деяких біблістів залишатися в замкнутому колі. Археологія, приміром, довгий час вважалася бідною родичкою в дослідженні цієї теми. Однак лише за кілька десятиліть розкопки дозволили набагато краще зрозуміти первісний юдаїзм¹¹. На щастя, історики починають це усвідомлювати. У цьому стосунку важливі німецькомовні праці італійського ченця-бенедиктинця Баргіла Пікснера, відносно мало відомого у Франції¹². З них можна чимало дізнатися про тогочасну єврейську спільноту, зокрема, про Давидове коріння роду Назореїв, із якого походив Христос.

За понад пів століття було зроблено першорядні археологічні відкриття. 1945 року поблизу Наг-Хаммаді, у Верхньому Єгипті, була знайдена бібліотека гностичних текстів, зокрема, апокрифічних Євангелій, про які були відомі хіба що назва або короткі уривки. Серед іншого було знайдене й знамените Євангеліє від Томи, яке продовжує інтригувати та захоплювати багатьох учених. Також 1945-го в передмісті Тальпіот в Єрусалимі ізраїльський професор Сукенік виявив запечатану гробницю, яку обійшли грабіжники й осквернителі. Там знайшлося п'ять осуаріїв*, датованих 50 роком нашої ери, про що свідчить знайдена там монета. На одному з цих осуаріїв під знаком хреста можна помітити грецькі слова: *Iesou Iou* («Ісусе, допоможи!»), на іншому — напис арамейською мовою: *Yeshu Aloth* («Ісусе, поверни йому життя!»).

Після 1947 року в Юдейській пустелі відбулося феноменальне відкриття руїн приміщення єврейської есейської секти, «Хірбет Кумран», а неподалік від нього знайшли печери, де зберігалася велика кількість біблійних текстів, що їх покинули 68 року нашої ери, коли римляни готувалися до придушення єврейського повстання. Вчені вирішили розшифрувати ці фундаментальні тексти для пізнання стародавнього юдаїзму, який значно відрізняється від сучасного рабиністичного (серед інших потрібно згадати французів Ролана де Во, Жана Карміньяка й Еміля Пюеша). Розкопки в ізраїльських краях тривають постійно. Майже щороку дослідники натрапляють на нові свідчення. Тут човен на березі Тиверіадського озера, там — залишки колодязя, деінде — фундамент будинку, гробниця знатної

---

* Осуарій — місце (скриня, урна, окрема будівля), де після тимчасового перебування у могилі зберігають кістки покійного. (Прим. наук. ред.)

особи з альковами або навіть почорнілі рештки синагоги, датованої першою половиною I століття. Так багато знахідок, які дозволяють нам краще збагнути історичне та релігійне коріння Ісуса, Його палестинське оточення з Його соціальним, економічним чи мовним контекстом.

У цій книзі я ставлю собі за мету змалювати історичний портрет Христа, дати найбільш правдоподібну інтерпретацію подій, використовуючи інструменти сучасної науки. Йдеться про те, щоб відшукати цю хитку межу між суто науковими дослідженнями, важкодоступними для більшості й відведеними для ерудованої публіки, та наївними історичними реконструкціями, що досі слугують потребам катехизи, але мало коли покладаються на реальні факти.

Намагання описати життя Ісуса приблизно по ста п'ятдесяти роках після праці Ренана, безперечно, здається провокативним для фахівців, які усвідомлюють неможливість написати повну біографію, у сенсі ретельної реконструкції Ісусового існування в комплексі. «Євангеліє, — казав отець Лагранж, — це єдиний доступний людству життєпис Ісуса, який вдалося написати». Нам відомо хіба що про три роки та кілька місяців публічного життя Ісуса. Дивно було б тішити себе ілюзіями стосовно бажання доповнити цю картину, спираючись на благочестиві оповідки з апокрифів II та III століть. На теслі з Назарету завжди лежатиме тінь від Його «схованих років». Також було б марно поклатися на докладні описи окремих містиків, до прикладу, Анни Катаріни Еммерік чи Марії Вальторта. Їхні твори, духовну цінність яких оцінювати не нам, фактично повторюють максимально особистісні благочестиві роздуми, які не витримують історичної критики (навіть якщо інколи, варто визнати, трапляються в них деякі пробіски). Через надто відчутну прихильність до праць Катаріни Еммерік, фільм Мела Гібсона «Страсті Христові» в кінцевому підсумку є нічим іншим, як витвором фантазії, трохи гіперболістичною карикатурою на історію. Отже, доведеться задовольнятися образами уривчастими, але достатньо змістовними, щоб вони змогли відкрити нам особистість Ісуса хоча б частково. З огляду на знахідки, що сталися впродовж останніх ста п'ятдесяти років, ця пригода в будь-якому разі вартує того, аби взятися за неї, знаючи, що абсолютної об'єктивності домогтися неможливо.

Залишаючись вірним вимогам свого фаху, об'єктом якого є правдивість фактів, історик не повинен прагнути до підтвердження віри. Приміром,

йому нічого сказати про те, чи життя й смерть Ісуса Христа має стосунок до спасіння. Якщо він візьметься розповідати про Воскресіння, то шукатиме його підтвержень у свідченнях очевидців або, наприклад, у порожній гробниці, де таємничим чином залишалися лежати покривала — в тому самому положенні, в якому були покладені напередодні. Але його підхід не може протиставлятися цілковито іншій парадигмі віри. Це суперечило б законам здорової критики.

Окрім того, йому потрібно *a priori* звільнитися від упереджень раціоналістичної утопії та позитивістських концепцій, поширених у науці протягом тривалого часу. Це означає — особливо в контексті вивчення життя Ісуса — бути відкритим для таємниць і надприродного. Якщо точніше, то заперечення можливого існування чуд, відкидання їх як ознак дитячого мислення, не належить до сфери питань історичної науки, а є передусім філософським припущенням. «Якщо чудо має під собою реальні передумови, — наївно визнавав Ернест Ренан, — моя книга — це лише павутиння помилок». Таким чином, він залишався під владою ілюзій свого часу: віри в безмежний прогрес, заперечення надприродного, переконання, що невідмінні закони природи не можуть бути порушені божественним втручанням. Бультман стверджує загалом те саме: «Не можна користуватися електрикою та радіо, вимагати сучасних медичних засобів у разі хвороби і водночас вірити у світ духів і чуд Нового Заповіту». Навіщо прагнути відкинути те, що не здатен пояснити розум? У світі існують надзвичайні, надприродні явища, викликаючи інтерес науковців: передача думок, що відбувається за межами відомих законів фізики, раптові та незрозумілі зцілення, видіння, фізичні явища містицизму, нетлінність тіл численних святих, належним чином засвідчені євхаристійні чуда... Деякі люди досі опираються вивченню парапсихології. Навіщо це заперечувати? Відомі вчені іноді також є побожними вірянами. Їхня віра не заважає висновкам їхніх наукових досліджень.

Звісно, в кожній оповіді вже закладена певна інтерпретація. Не існує чистого, об'єктивного викладення фактів — воно завжди забарвлене певним суб'єктивним поглядом на подію. Проте аналіз ізсередини, не переходячи в область віри, дає змогу краще зрозуміти логіку та суперечності подій, аніж зовнішнє відсторонене спостереження. Хіба такі історики чи екзегети, як Давид Флуссер, Шалом Бен-Горін, Джейкоб Нойснер чи Андре Шуракі, не розуміли краще за інших ті ледь вловимі зв'язки, якими

переплетені між собою Старий і Новий Заповіти, саме завдяки своїй щирій поборності та відданості юдейській вірі?

Безперечно, в межах власних наукових досліджень історик не може приймати на віру чуда або факт Воскресіння Христа, але він має право задаватися питаннями щодо глибинного сенсу подій, мотивів дій або слів. Він повинен сягнути в саму «душу» текстів, їхній внутрішній вимір, намір, із яким ті були створені. Цей методологічний підхід, розроблений 1979-го Беном Франкліном Меєром, в якому розмежовуються «зовнішній» зміст і «внутрішній», виходить за межі історико-критичного аналізу в його звичайному розумінні¹³. Якщо історик не має права стверджувати, до прикладу, що Ісус є Сином Божим, він натомість може за допомогою наукового інструментарію показати, що Той вважав Себе таким. Це відображено як у Євангелії від Івана, так і в синоптичних версіях. У своїй праці «Чи знав Ісус, що він Бог?», опублікованій 1984 року, домініканець Франсуа Дрейфус розпочав плідну роботу в цьому напрямі¹⁴.

Знову ж таки, важливо залишатися відкритим для таємниць та уникати упередженого редукаціонізму. Коли журналісти-кінематографісти Жерар Мордія та Жером Прійор зізнаються, що метою їхніх серіалів-розслідувань, які транслюють на телеканалі «Арте», є викриття шахрайства, обману, зради Церкви — одним словом, підрив лицемірності християнства, що за своєю природою є антисемітським і насильницьким, — яку довіру ми можемо надати їм¹⁵? Чи можна з подібною інтелектуальною налаштованістю дійти до справедливого, глибокого та вивіреного судження¹⁶? Історична справедливість погано уживається з антирелігійним активізмом, як і з рештою застарілого фундаменталізму.

За умови дотримання строгих обмежень обох сфер можна прийти до раціонального — а не раціоналістського — підходу до дослідження засновника єдиної релігії. Особу Ісуса дуже складно окреслити нашвидкуруч. Тому доцільно через залишені Ним сліди аналізувати, наскільки це можливо, потаємний взаємозв'язок між Його особистістю та Його посланням, «специфічні ознаки його унікальності»¹⁷. «Християнство, — сказав агностик Марк Блок, — це релігія істориків»¹⁸. Цьому вторує Бенедикт XVI у своїй промові на Римському Синоді 14 жовтня 2008 року щодо Слова Божого: «Історичний факт є конститутивним виміром віри. Історія спасіння — це не мітологія, а справжня історія, а тому її потрібно вивчати зі застосуванням методів серйозного історичного дослідження».

Отже, робота історика полягає у виявленні придатних для використання джерел, їхньому відборі, перевірці їхньої автентичності й якомога об'єктивнішому оцінюванні ступеню їхньої вірогідності, особливо, коли йдеться про життєпис людини, яка народилася дві тисячі років тому. «Гіпотеза, що ґрунтується на інформації, — сказав видатний англійський екзегет Чарльз Гарольд Додд, — є законним інструментом для історика: а для історика, який вивчає античність, вона часто є незамінним інструментом»¹⁹. Ми повинні, як каже професор Жак Шлоссер, «наважитися формулювати гіпотези, навіть удаючись до власної уяви, хоча робити це необхідно максимально тверезо»²⁰. Ця оповідь базується на певній кількості припущень, які ми сприйматимемо як даність, поки їх не поставлять під сумнів нові відкриття, що можуть вплинути на їхню інтерпретацію.

Для дослідження були обрані деякі гіпотези, а втім, у цьому виборі немає нічого випадкового. Йдеться про припущення, які на момент написання тексту становлять найвищий ступінь вірогідності й які дозволяють здійснити логічну реконструкцію, якщо дійти за цими гіпотезами до ймовірних висновків. За відсутності однозначної певності важливим фактором є узгодженість основних даних.

Перелік першоджерел щодо життя Ісуса міг би сам по собі скласти окрему книжку, бо ж їх потрібно ретельно проаналізувати, відсортувати, зважити за критеріями історичності. Це завдання ускладнюється ще й тим, що євангельські тексти, на які все ж доводиться спиратися, — це насамперед наповнені богословським сенсом оповіді для вірян, а не історичні звіти*.

Окрім канонічних Євангелій, питання історичного коріння певного Ісуса з Назарету, єврейського реформатора, страченого за наказом римського прокуратора Юдеї Понтія Пилата, торкаються у своїх працях деякі інші античні автори — Тацит, Светоній, Лукіан із Самосати... Пліній Молодший, проконсул Віфінії та Понту, що в Малій Азії, свідчить, що від початку II століття — і, безперечно, задовго до того — християни не сприймали Ісуса як мудреця чи філософа, а передусім як Бога, що позначило фундаментальний розрив із суворим монотеїзмом, прийнятим в Ізраїлі (вони «співають гімн Христу як Богу», — пише він). Єврейський історик Йосип Флавій, що походив із родини священнослужителів, однак був пов'язаний із римською владою,

---

* Оскільки ця робота розрахована на широку аудиторію, мені здалося правильним винести технічний аналіз джерел у окремий додаток. (Прим. авт.)

також двічі чи тричі згадує Ісуса у своїх творах, навіть присвятивши Йому цілий абзац, — вважається, що цей текст зберігся у його первісній, не спотвореній пізнішим християнським впливом формі. На жаль, із усіх цих документів, у тому числі апокрифічних Євангелій, дізнатися випадає не так багато, за винятком того, що ніхто — навіть автори Вавилонського Талмуду чи перші противники християнства, такі як філософ-платонік Цельс, що жив у II столітті, — не сумнівається в Його історичному існуванні.

Тому чотири Євангелія, які є частиною церковного канону*, є найбагатшим джерелом для дослідження історії Ісуса з Назарету. Впродовж майже двох століть вони витримали натиск такої кількості надзвичайно критичних аналізів — як екзегетичних, так і історичних, — що навряд ми можемо сумніватися в загальній достовірності викладених там фактів. Протириччя, що були виявлені, стосуються другорядних моментів.

Хоча це правда, що перші три з них — синоптичні — це передусім проповіді для ранньохристиянських спільнот і змішують богословські твердження з описуваними подіями, не коректно буде повністю їх відкинути чи применшувати їхню важливість. Факти, подані в них, здебільшого, достовірні — за умови, певна річ, що їх не подають у надто фідеїстичній інтерпретації. Тут по суті немає нічого вигаданого, й їх не можна назвати продуктом магічного мислення спільнот, як стверджував Бультман. Вони мають міцне історичне підґрунтя. В них міститься пам'ять свідків першого покоління. Це все дужче і дужче стає очевидним для наукових досліджень в англосаксонському світі²¹.

Усна традиція знайшла своє відображення у рабинських методах навчання та запам'ятовування. Цей вплив помітний у стилі та структурі багатьох фрагментів синоптичних Євангелій. Але навіть за часів Ісуса вже існувала можливість записувати деякі з Його слів (в країнах Середземномор'я зазвичай використовували дерев'яні таблички, вкриті воском — їхні рештки були знайдені, приміром, у Помпеях, Геркуланумі або на півночі Англії, біля стіни Адріана).

Жодне з трьох синоптичних Євангелій насправді не було написане безпосереднім очевидцем викладених подій. Їхнє походження та взаємне збагачення виглядають вельми заплутаними. У додатку я подаю ймовірну

---

* З грецької «канон» перекладається як «очерет», а вже пізніше це слово набуло значення «міри» або «істинного правила». (Прим. авт.)

гіпотезу щодо цього, що ґрунтується на роботах поважних екзегетів. За твердженнями раннях отців Церкви, Євангеліє від Матвія розвинулося з примітивного ядра, ймовірно, написаного арамейською мовою апостолом Левієм, відомим як Матвій, тоді як Євангеліє від Марка відображає навернення до віри апостола Петра. Версія Луки, разом із іншими джерелами, які пов'язують із апостолом Павлом, містить деякі елементи усних оповідей Івана, який на той час ще не написав свого Євангелія.

Хто цей Іван (Йоханан), якого ще називають Ісусовим найближчим чи то улюбленим учнем, який помер у глибокій старості в Ефесі, що в Малій Азії? Якщо коротко — це свідок. Та невеличка група апостолів і учнів, які оточували його, прямо зазначають це в кінці його книги: «Це той учень, що свідчить про це, що й оце написав. І знаємо ми, що правдиве свідоцтво його!»²² Полікрат, який був єпископом Ефеським у II столітті, уточнює, що той був «ієреєм [священником] і [як такий] носив *петалон* [золоту пластину], бо був свідком і *дідакале* [вчителем]»²³. Цей чоловік походив із Єрусалиму й був представником єврейської аристократії міста. Петалон (*циц*, квітка або золота пластина) був священницьким знаком, що його надягав на груди первосвященник у часи Виходу, але судячи з усього його могли носити й деякі члени сімей із первосвященницького роду. З кінця II століття побутує думка, що цей Іван не має нічого спільного з Іваном, сином Зеведея, рибалкою з Генісаретського озера, одного з Дванадцятьох, обраних Ісусом. Інші свідчення — зокрема, Ірина, Папія, Євсевія Кесарійського — підтверджують цей висновок, не кажучи вже про аналіз внутрішнього простору Четвертого Євангелія, зосередженого переважно на Єрусалимі.

Основоположний документ — Мураторіїв канон, датований, якщо покладатися на останні дослідження, II століттям, — пояснює умови, в яких «Іван, один із учнів», задумав свій текст: «Коли апостоли й єпископи захочували його, Іван сказав: Постуйте зі мною три дні від сьогодні, і розповімо те, що відкрилося кожному з нас. Тієї ночі Андрію, одному з апостолів, було відкрито, що всім належить утриматись від цього, і лише Іван, від свого імені, повинен все це записати... [Іван] стверджує, що він не лише все це чув і бачив, а ще й записав по порядку всі чуда, що їх явив Господь»²⁴.

Таким чином, після розповсюдження синоптичних Євангелій у перших християнських громадах, апостоли — Андрій, а також, ймовірно, Пилип і Тома (чії імена достатньо часто згадують у Четвертому Євангелії) й деякі інші учні — попросили цю поважну людину, вочевидь, обізану зі Святим

Письмом, і самому написати Євангеліє. За словами історика Євсевія Кесарійського (III–IV ст.), автора дуже важливої «Церковної історії», йшлося про змалювання додаткових подробиць про життя й учення Ісуса, зокрема, про початок Його служіння. Справді, євангелист Іван разом із Андрієм був одним із перших двох учнів Івана Хрестителя, які послідували за Ісусом. Андрій і група близьких до нього учнів поручилися за цю письмову оповідь і допомогли Іванові з тими епізодами про служіння Ісуса в Галілеї, яких він не застав. Тож Четверте Євангеліє є певною мірою Євангелієм від Івана та цієї групи.

Тому ця письмова оповідь, занотована на підставі слів кількох очевидців, має величезне значення. Іван не повторює того, що кажуть троє його попередників, хоча він, безперечно, читав їхні тексти. Сьогодні історики визнають, що наряду з приголомшливими богословськими перспективами його Євангеліє подає й найбільш історично достовірну точку зору. Ще 1968 року англієць А. М. Гантер написав «Святий Іван, свідок історичного Ісуса»²⁵. «Усе, що він каже, ґрунтується виключно на історії», — зазначав Жан Грожан, автор коментаря до праці про Іванове життя²⁶. «Євангеліє від Івана, — також зазначає історикиня Марі-Франсуаза Балез, — зрештою, видається найбагатшим на історичну інформацію, як найдостовірніше та найпослідовніше у викладенні фактів, хоча його одноставно визнають найбільш богословським — це не найменший парадокс»²⁷. Усе, про що кажуть нам незалежні історичні дані, в тому числі останні археологічні відкриття, дивним чином віднаходиться в цьому тексті: географічні локації, міста та села, кордони, установи, люди на посадах, політичні ігри між євреями та римлянами, протистояння релігійних сект, умонастрої в суспільстві й тонкощі повсякденного життя до падіння Єрусалиму в 70 р. Р. Х.* У Сполучених Штатах уже почали проводити дослідження з переоцінки цього питання. Це може бути початком четвертої фази пошуків Ісуса²⁸.

---

* У Додатку III подане дуже цікаве відкриття, що його зробив абат П'єр Курубль, фахівець із давньогрецької мови: поява в словах, вимовлених грецькою Понтієм Пилатом, типових латинізмів свідчить про ранній характер цих записів, зроблених Ісусовим улюбленим учнем, а також є доказом того, що загалом Іван прагне передати почуте максимально точно, замість того, щоб вигадувати щось, адаптуючи під потреби своєї спільноти, як стверджують послідовники школи Бульмана. Це не заважає нам думати, що свідчення Івана було опрацьоване та переписане в контексті розуміння пізніших християнських спільнот. (Прим. авт.)

Тому я передусім спиратимусь на це Євангеліє, не нехтуючи між тим багатим внеском синоптичних текстів щодо галілейського служіння Ісуса. З хронологічної точки зору, безперечно, останні видаються менш надійними. Вони змішують в одне притчі та Ісусові слова, зосереджують увагу всього на кількох днях протистояння фарисеїв і садукеев, зводять період служіння до одного року, тоді як, за версією Івана, воно тривало довше трьох років.

На відміну від екзегета, який аналізує кожен текст окремо, щоб збагнути їхню специфічну логіку, історик може поєднувати наявні в його розпорядженні джерела — звісно, це має відбуватися критично, без необґрунтованих припущень. Тож декого може здивувати те, якого значення я надаю трьом великим реліквіям, пов'язаним зі Страстями Христовими: Туринській плащаниці, Ов'єдському плату* та Аржантейській туніці. Ця тема значно багатша і складніша, ніж здається. Попри безліч фальшивих реліквій, ці три, здається, вдало опираються історичній та науковій критиці. Найвідомішою, звісно, є Туринська плащаниця — це покривало, в яке було загорнуте тіло Христа. На ній зберігся відбиток обличчя та спини, від голови до куприка, чоловіка семітського типу, посіченого батогами, з розбитим обличчям, закривавленого, у терновому вінці, розіп'ятого на римський лад (з пробитими цвяхами зап'ястками та ступнями) та з раною на правому боці — словом, із фізичними наслідками Страстей. Це вражаюче зображення, нерукотворне (тобто створене без людського втручання), майже незатиране, ізотропне (себто без ефекту спрямованої дії), яке людям так і не вдалося відтворити, навіть використовуючи в лабораторії найрізноманітніші техніки. Відомо, що в Європі плащаницю вшановують принаймні з XIV століття. Але лише 1898-го, коли її вперше сфотографували, виявилася ще одна властивість, про яку доти не здогадувалися, — вона напрочуд схожа на фотографічний негатив.

Друга реліквія, плат, що зберігається в Іспанії в Ов'єдському соборі, — шматок тканини, яким накрили обличчя Ісуса відразу після Його смерті на хресті, а зняли лише перед тим, як покласти у гріб. На ньому помітні лише плями крові та сукровиці. З упевненістю його походження можна відстежити до VII століття.

---

* Плат — хустка, покривало, скатертина, тканина. (Прим. наук. ред.)

Нарешті останній артефакт, туніку, імператриця Ірина подарувала Карлу Великому, і відтоді реліквію зберігають у монастирі Нотр-Дам-д'Юмільте в Аржантеї. В цій туніці Христос начебто проходив Свій хресний шлях.

Результати їхнього вуглецевого аналізу викликали численні дебати та суперечки. 1988 року радіовуглецеві проби показали, що Туринська плащаниця має середньовічне походження (між 1260 і 1390 роками), — ці результати відразу ж оскаржили на тій підставі, що дуже забруднена тканина могла бути «омолоджена» мікроорганізмами або внаслідок потрапляння насиченої вуглецем води (плащаницю, пошкоджену під час пожежі 1532 року, заливали водою). Однак 2010-го професор Жерар Люкотт, біолог і генетик, за допомогою електронного мікроскопу виявив на нитках плащаниці значні сліди карбонату кальцію, а також бактерії та цвіль. На підставі цього виникли дискусії про можливі латки на тканині з новіших ниток — принаймні так зазначає в своїй роботі американський професор Реймонд Н. Роджерс із Лос-Аламоської наукової лабораторії.

Тому зарано вважати, що всі крапки над «і» розставлені. Від 1988 року було досягнуто значного прогресу в науковому дослідженні цих захопливих археологічних об'єктів, тож сьогодні існує величезна прірва між тим, що повторюють деякі журналісти, навіть близькі до Католицької Церкви²⁹, які чіпляються за застарілі результати аналізу, та останніми історичними й науковими розвідками, зокрема, у Франції, Італії та Сполучених Штатах. Зокрема, були зроблені певні відкриття стосовно текстури полотна, а крім того, на плащаниці були знайдені сліди написів латиною та грецькою.

Коротше кажучи, не можна протиставляти єдиний науковий вимір — радіовуглецеве датування, яким би довершеним воно не було (й яке, за словами самих фахівців, не завжди давало надійні результати), — усьому іншому. Існують і інші методи датування археологічних об'єктів. Тим більше, що порівняльний аналіз трьох згаданих реліквій дивним чином свідчить про деякі спільні риси: однаковий пилок із рослин палестинського походження та сліди від ран із плямами крові ідентичних контурів та однієї групи (АВ, тобто четвертої — порівняно непоширеної)³⁰. Сама лише ймовірність того, що на трьох полотнах, які протягом віків мали кожне свій карколомний маршрут, будуть знайдені залишки крові цієї

групи, становить 0,000125 — або один шанс на 8000. І це не згадуючи інші ймовірності щодо подібності, поміченої в результаті моделювання цих плям. Скептиків можу хіба що скерувати до Додатку VI цієї роботи. На теперішньому етапі розвитку науки три згадані реліквії мають надзвичайно високий ступінь автентичності. Таким чином, я вважаю цілком законним брати до уваги в цій розповіді ті історичні деталі, що з ними пов'язані.

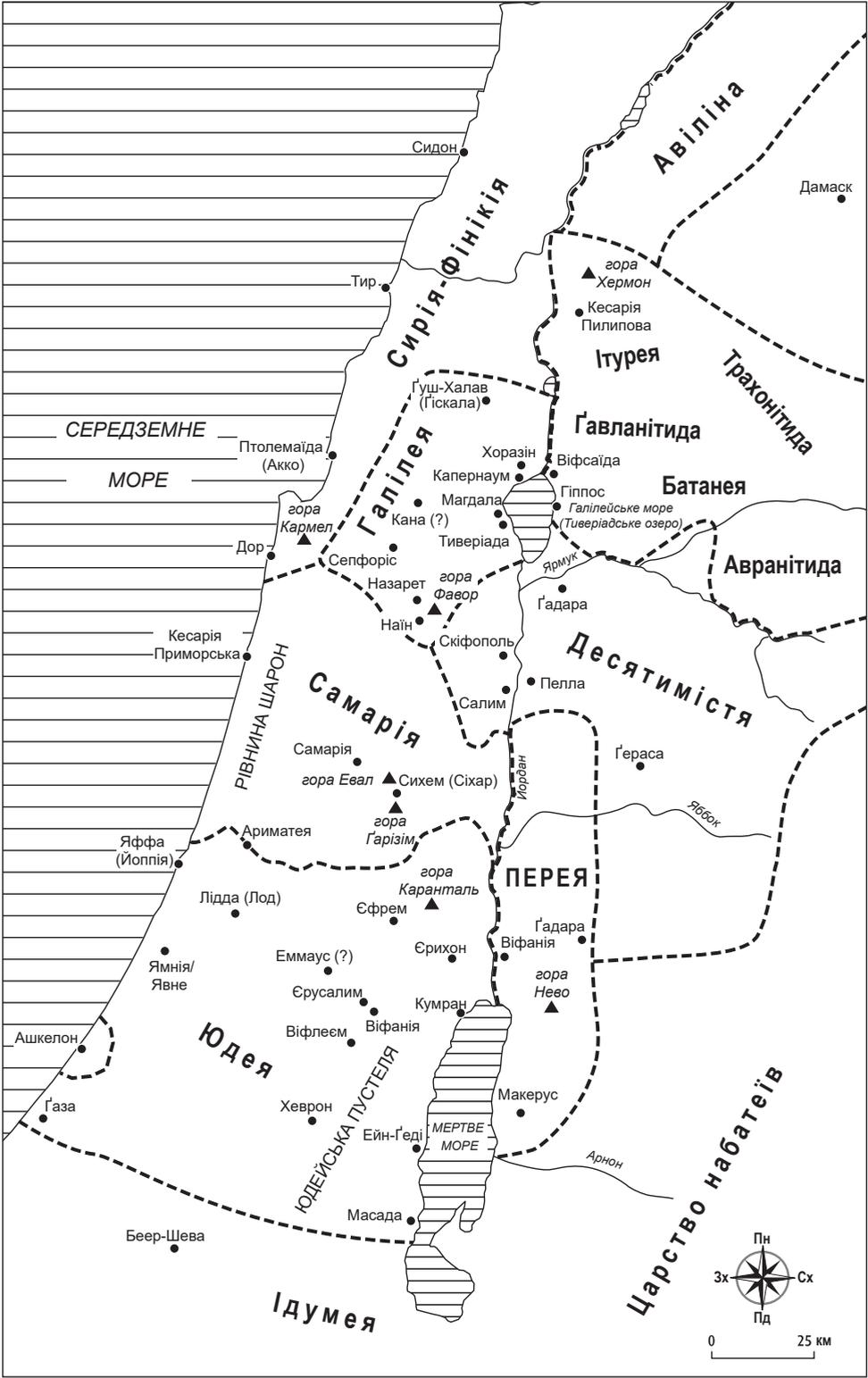
Подяки

Я хотів би висловити свою неймовірну вдячність за мудрі поради й інформацію, надані мені людьми з абсолютно різноманітних сфер: Морісові Сартру, почесному професору античної історії з Університету Франсуа Рабле в Турі, фахівцю зі Стародавнього Сходу; отцю Емілю Пюшу, фахівцю із сувоїв Мертвого моря, братові Тома-Олів'є Венару (Орден проповідників), фахівцю з Євангелія від Матвія, та братові Етьєну Ноде (Орден проповідників), фахівцю з життя Йосипа Флавія, — вони троє належать до Французької біблійної та археологічної школи в Єрусалимі; отцю Жану-Роберу Армогату, історику, біблісту, екзегету, директору часопису *Communio*; отцю Мішелю Гітону, членові апостольської спільноти Айн Карем, директору часопису *Résurrection*; отцю Філіпу Роллану, біблісту й екзегету; отцю Бернару Себуе (Орден єзуїтів), богослову, професору Севрського центру в Парижі; отцю Анрі де Вільфраншу, професору, який викладає Святе Письмо в Бернардинському колежі. Велика подяка також професору Жерару Люкотту, біологу та генетику, який працював і продовжує працювати над реліквіями, пов'язаними зі Страстями Христовими, доктору Жану-Морісу Клерку, фахівцю з тих самих реліквій, пану Роже Ле Ману, президенту Асоціації друзів абата Карміньяка, моєму синові Жослену, моїй сестрі Еліані, а також моєму приятелю Френсісу Рею.

Я дуже вдячний брату Рено Есканду (Орден проповідників), філософу й богослову, за те, що він мав велику ласку уважно перечитати мій рукопис і поділився зі мною своїми заувагами, а також моєму товаришу Антуану Мюле, який так само перечитав мій текст і допоміг мені своїми

розсудливими пропозиціями, отцю Люку П'ялу зі спільноти «Еммануїл», який викладає в Бернардинському колежі, за його дослідницьку роботу та конструктивну критику, яка була для мене дуже корисною, ну, і, звісно, моїй дружині Еммануель — моїй першій читачці, яка, як завжди, послужливо допомогла мені з невдячною справою вичитування та редагування цього тексту. Насамкінець, не можу обійти увагою мого видавця, Ентоні Роулі, який довірився мені й спостерігав за роботою своїм турботливим, але пильним поглядом.

Саме по собі зрозуміло, що відповідальність за всі положення, припущення та висновки, викладені в цій книзі, лежить винятково на мені.

Палестина за часів Ісуса

РОЗДІЛ I

Іван Хреститель

Йордан як учасник історії

Беручи свій початок у Лівані, у місці під назвою Хасбея, на схилах гори Великий Хермон, Йордан протікає через озеро Хула та Тиверіадське озеро, заповнюючи собою найглибший і найкрутіший телуричний розлом на планеті, а потім розчиняється на висоті майже 400 м нижче рівня моря в каламутних бірюзових водах Мертвого моря. Дещо бурхлива біля витоків, річка поступово заспокоюється й тече поволі, мляво вигинаючись, між рівнинами, порослими жасмином, мімозою й олеандром, між білих вапняків посіченого вітром масиву Гхор, вимиваючи глинисту траву та бадилля. Потім вона тече крізь посушливі регіони з потрісканою землею, серед колючих чагарників, пухнастих очеретів і тамариндових дерев із рожевими квітами. Іноді, наче змучившись, вона розливається по сумирних плато, де навіть проступають броди, про які колись усе знали погоничі караванів. У нижній частині течії краєвид стає дедалі більш диким, змінюючись на темно-коричневі пагорби з голими гребнями. Тут починається Юдейська пустеля з її випаленими сонцем скелями.

У біблійній символіці значення пустелі добре відоме. Це місце усамітнення й обмеження, місце для випробування, але водночас це й місце зустрічі з Богом. Можна згадати про неопалиму купину, яку побачив Мойсей, про вихід із Єгипту, про скрижалі Закону й довгі поневіряння

єврейського народу на чолі з їхнім поводитирем... І водночас панувало переконання, що саме там, у пустелі, вперше з'явиться Месія.

Що стосується Йордану, згаданого в Біблії майже двісті разів, то він займає важливе місце у священній традиції Святого Письма і, з огляду на це, в культурній і релігійній свідомості єврейського світу. Ця мітична річка, символ достатку та божественної прихильності, стає справжнім учасником історії. Долина Йордану була одним із перших регіонів в Азії, які колонізував *Homo erectus*, що прибув зі Східної Африки. Перші сліди поселень, виявлені тут, датуються періодом палеоліту. За 10 000 років до Різдва Христового перші осілі місця проживання з'явилися в Малласі, Ваді-Хамме та в оазі Єрихон, де росло багато фінікових пальм, бананових кущів і бальзамових лісів. Натуральне господарство виникає тут у VIII–VII тисячоліттях до Р. Х. — йдеться про вирощування пшениці, ячменю та розведення кіз. Уздовж річки заснували кілька селищ, а в гробницях тих часів було виявлено чимало предметів бронзової доби (3000–1200 рр. до Р. Х.).

У єврейські часи стародавня річка слугувала кордоном між Обіцяною землею й язичницькими світами навколо неї. Саме перетнувши його в Гілгалі, навпроти Єрихону, племена, які прибули з моавських степів під проводом Ісуса, сина Навина та наступника Мойсея, дивовижним чином увійшли суходолом у землю Ханаан¹. Згідно з історією, описаною в Книзі Самуїла, народ ішов урочистою ходою за Ковчегом Заповіту, виготовленим із дерева акації, накритим масивним віком зі щирого золота, який несли священники-левіти. В цьому ж регіоні вознісся на небо на вогненній колісниці пророк Ілля в IX столітті до Р. Х. За переказами, в селищі Абель Мехола, неподалік від його берегів, народився пророк Єлісей. Саме у водах цієї річки пророк звелів сім разів омитися Нааману, очільнику війська арамейського царя, щоб вилікуватися від прокази...

Надихаючись згадками про ці пам'ятні події, деякі заколотники вирішували обирати ці береги місцем збору своїх прибічників. Так, приблизно 44 року чоловік на ім'я Февда переконав юрбу євреїв роздати своє майно й вирушити за ним до річки, води якої мали розділитися надвоє, як у благословенні часи Ісуса Навина. Прокуратор Куспій Фад наказав схопити його й обезголовити. Йосип Флавій розповідає, що голову того «проповідника» тріумфально повернули до Єрусалиму². За правління Антонія Фелікса (52–60) траплялися й інші шарлатани, які обіцяли своїм

послідовникам «знаки й чуда» в пустелі. На початку 60-х років, за правління Порція Феста, якийсь псевдопророк закликав своїх послідовників приходити туди, начебто, щоб знайти там порятунок³. Усі ці ініціативи завершилися тим, що захлинулися в кривавій бані.

«У п'ятнадцятий рік панування Тиверія...»

За кілька років до того, під час правління імператора Тиверія, з пустелі побіля Йордану з'явився незвичайний чоловік, якого юрба називала новим пророком — можливо, навіть новим Іллею. Звали його Йоханан, інакше кажучи — Іван⁴. Його нарекли Хрестителем. Лука у своєму Євангелії описує цю подію з урочистою величчю, бо цим самим ознаменувалася нова ера спасіння та месіанських часів: «У п'ятнадцятий рік панування Тиверія кесаря, коли Понтій Пилат панував над Юдеєю, коли в Галілеї тетрархом був Ірод [Антипа], а Пилип, його брат, був тетрархом Ітурей й землі Трахонітської, за тетрарха Лісанія в Авіліні, за первосвященників Анни й Кайяфи було Боже слово в пустині Іванові, сина Захарія⁵».

Цей пишний вступ скидається не так на писання грецьких істориків, як на письмові згадки двох менших пророків Старого Заповіту, які також свого часу прагнули наголосити на початку нових часів: Огія («Другого року царя Дарія, шостого місяця, першого дня місяця, було Господнє слово через пророка Огія⁶...») і Захарії («Восьмого місяця другого року Дарія було Господнє слово до пророка Захарія, сина Берехії⁷...»).

Відзначмо, з якою педантичністю євангелист розташовує на хронологічній осі початок Іванової проповіді. Після перевірки все збігається: правління Понтія Пилата в Юдеї, тетрархія⁸ Ірода Антипи, сина Ірода Великого, в Галілеї, його зведеного брата Пилипа — в Ітурей та Трахоніті, провінціях на сході та північному сході, первосвященство Йосипа на ім'я Кайяфа, пов'язаного зі своїм тестем, Анною, що був первосвященником до цього, — все, аж до тетрархії дрібного князька Лісанія, вихідця з Лівану, про якого Лука згадує через близьке розташування Авіліни до римської провінції Сирії, звідки він сам був родом⁹.

Але як варто розуміти п'ятнадцятий рік правління Тиверія? Треба полічити від його приходу до уряду Імперії (13 року) чи від його вступу на престол після смерті Августа, його прийомного батька (на наступний рік,

14-го)? Історики чимало щодо цього сперечалися¹⁰. На початку ХХ століття чартист* Артур Лот довів, що праці латинських істориків, юдейсько-римського Йосипа Флавія, ранніх отців Церкви, громадські реєстри, офіційна нумізматика, в тому числі з сирійськими монетами, викарбуваними в Антіохії, столиці римського Сходу, — все датується від початку правління Тиберія, що послідувало за смертю його прийомного батька Августа. Це сталося 19 серпня 767-го Варронової ери**, тобто 14 року нашої ери, а отже, п'ятнадцятий рік його правління тривав із 19 серпня 28 року до 18 серпня 29 року після Р. Х.¹¹

Пустельник

Цей Іван був доволі дивним персонажем! Носив нестандартне вбрання, що захищало його від перепадів температури протягом доби¹²: туніку з верблюжої вовни та шкіряний пояс на стегнах. Цей опис нагадує портрет Іллі («чоловік волохатий, а шкур'яний пояс оперезаний на стегнах його»)¹³. Саме таким упродовж багатьох століть зображатимуть його художники. Спершу він з'являється в Перей***, у південній частині Йордану, на східному березі. На згадку про поневіряння, яких зазнав народ під час Виходу, прямуючи до Обіцяної землі, він іде до пустелі, де блукають дикі звірі: антилопи, газелі, вовки, гієни... Посеред цих безлюдних пагорбів, де немає жодного деревця чи кущика, він веде аскетичний спосіб життя, не їсть хліба, не п'є вина чи інших зброджених напоїв, живиться винятково диким медом, що його бджоли відкладають у тінистих розщелинах скель, і жирною жовтотілою сараною, яку смажить на сонці. Тиша! Довкола суцільна тиша, яку час від часу уриває пронизливе каркання кількох кволих ворон. Та невдовзі, діставши нове одкровення, з пустельника він перетворюється на пророка. Змарнілий, із випаленою на сонці шкірою, змінює розпечене пустельне каміння на очерети Йордану. На його заклик сходяться цілі натовпи. Вони шукають провідника. Ймовірно, йдеться

* Від «чартизму» — політичного та соціального руху, що діяв у Великій Британії в середині ХІХ ст. та стосувався вимог робітничого класу щодо виборчого права, соціальних та економічних умов. (Прим. перекл.)

** Ера, що почалася 754 року до Р. Х. зі заснуванням Рима. (Прим. авт.)

*** Область, що разом із Галілеєю належала до тетрархії Ірода Антипи. (Прим. авт.)

про осінь або початок зими 28 року, бо літня задушлива спека стала б на заваді таким зібранням.

Чи був він *назіром*, одним із тих благочестивих євреїв, які прагнули жити в благодаті та чистоті, про яких згадується в Книзі Чисел¹⁴, що дотримувалися вегетаріанства (сарана за м'ясо не вважалася, якщо вірити Мішні*)? Як відомо, Самсон, легендарний герой, наділений чималою силою, належав до них. Назіри відрощували бороди та волосся. Може, Іван, «сповнений Святим Духом ще від утроби матері своєї», як сказано в Євангелії від Луки, робив так само? Саме на це натякає Йосип Флавій в одному з уривків «старослов'янського» перекладу його «Юдейської війни»: «Був чоловік, який блукав Юдеєю в чудернацькому вбранні, наліпивши тваринне хутро до тих частин свого тіла, що не були вкриті волоссям, а на лице був наче дикий»¹⁵.

На кшталт стародавніх пророків Іллі, Амоса, Осії, Єремії чи Ісаї, цей харизматичний і есхатологічний** чоловік проголошує, що гнів Неба незабаром впаде на нечестивий народ Ізраїлю і знищить його. «До коріння дерев і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та до огню буде вкинене»¹⁶. Його бачення майбутнього аж ніяк не райдужне. Іван не проголошує жодної «доброї новини», не обіцяє жодного спасіння, доступного всім. Його звертання звучать напрочуд різко. Бог відділить зерно від половини. «У руці Своєї має Він віячку, і перечистить Свій тік: пшеницю Свою Він збере до засіків, а полову попалить ув огні негасимім»¹⁷. Ці образи доволі яскраво промовляють до його слухачів. Коли на тік скидають важкі снопи, коли їх розім'яли та потоптали воліві копита, збирачі просівають снопи на вітрі, відділяючи соломину та зерно. Одну збирають, щоб спалити у вогні, інше ретельно прибирають до комори. Так само станеться й зі злими та добрими людьми в День Господній. Солома потрапить до печі, а добрі зерна Ізраїля зберуть до небесних комор.

Якими жорстокими словами лаяв він своїх співгромадян, з яким погрозливим тоном, з якою в'їдливою та відчайдушною строгістю звертався

* У цьому зібранні усних юридично-релігійних традицій, укладеному близько 200 року, містяться численні настанови та приписи, що склалися протягом попередніх століть. (Прим. авт.)

** Есхатологія — це вчення щодо останніх часів, коли буде проголошена доля людини після земного життя. (Прим. авт.)

він до них, особливо до членів двох головних релігійних груп або ж тогочасних «партій», фарисеїв і садукеев, які приходили до нього на берег річки — радше з цікавості, ніж зі щирим сподіванням змінитися: він ставиться до них як до «поріддя» чи то пак «роду зміїного», тобто називає їх нащадками Каїна, що згідно з езотеричною юдейською традицією народилися від союзу Єви та змія. Одна з найгірших можливих образ для ізраїльтянина! Він хоче вирвати своїх одновірців із духовної летаргії та потривожити їхнє сумління. Ні, для спасіння недостатньо колективного прикривання дотриманням обрядів чистоти згідно закону, недостатньо страху перед неблаганним Судом, недостатньо навернення до нього! Ніщо з цього не захистить їх від негасимого вогню, що наближається, а сама лише приналежність до обраного народу не врятує від смерті. Стежіться надуманих ідей, вдаваної безпеки безперечного Заповіту! Вже обрання не прив'язуватиметься до раси, до ізраїльського походження, «бо кажу вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння»¹⁸. Ця гра слів, що ґрунтується на паронімі*, стає очевидною лише в івриті: *min ha-abanîm ha-elleh banîm*¹⁹.

Що ж тоді робити? Юдеї повинні продемонструвати глибоке розкаяння у своїх гріхах, як особистих, так і колективних, відвернутися від ідолопоклонства, змінити свої серця, вести чесне й справедливе життя та займатися справами милосердя. «Отож учиніть гідний плід покаяння», — закликає він²⁰. У кого дві сорочки, нехай дасть немаючому; а хто має поживу, нехай робить так само.

Попри вимогливу суворість його слів, жахливі попередження, заклики до покаяння й аскетизму, його успіх був приголомшливим і вплинув на всі кола, а особливо на селян, рибалок, ремісників — коротше кажучи, на *ам-ха-арец*, «сільських людей», іншими словами на селюків, яких релігійні еліти зневажали за їхню грубість і вроджену безбожність, що часто ще й були ритуально нечистими. До їхнього числа додалися й воїни з допоміжних військ Ірода Антипи, митники та збирачі податків або «митарі», яких чимало було на кордонах Юдеї та Переї. «Нікого не кривдьте, ані не оскаржайте фальшиво, — навчав він військових, — удовольняйтеся платнею своєю [...]. Не стягайте нічого над те, що вам звелено»²¹, — рекомендує він митарям, що, звісно ж, багато свідчить про жорстокість воїнів

* Пароніми — слова, близькі за звучанням, але різні за значенням. (Прим. наук. ред.)

і ненажерливість збирачів податків. Лише після змін, що мають відбутися в душі, він погоджується провести хрещення водою — хрещення, що подарує останній шанс уникнути нещадного суду й остаточної загибелі.

Омовіння чи хрещення?

У давні часи водні обряди були поширені у східних культурах і служили для проведення ініціації або вигнання злих духів. Вода — символ життя, родючості й чистоти — омивала й оживляла. Послідовники культу Ісиди, Мітри або містерій Елевсіна практикували священні очищення у водах Нілу, Євфрату або в морі. Що ж до юдеїв, то вони вдавалися до омовінь кілька разів на день, аби захистити себе від нечистот, із якими стикалися в повсякденному житті. Увійшовши в дім язичника, підійшовши до прокаженого, хворого на екзему чи до померлого, людина ставала нечистою. Після цього вона мала пройти омовіння, щоб отримати право повернутися до релігійної громади. Очищення проводили проточною водою, гілками ісопу* та попелом безвадної рудої ялівки, як написано в Книзі Чисел²². Такий ритуал не звільняв від гріха чи моральної провини, але дозволяв людині відокремитися від нечистого світу та наблизитися до Бога²³. Спершу це правило стосувалося священників Єрусалимського храму: їм належало проводити ці ритуали до та після релігійних церемоній. Напередодні свята Шатрів первосвященник п'ять разів занурювався у воду і десять разів омивав руки (це називалося «Днем занурення»).

Починаючи з II і I століть до Р. Х. обряди омовіння поширилися й на домашній побут, охопивши всіх ізраїльтян. «Тримай тіло своє в чистоті, — йдеться в Книзі Ювілеїв**, — умийся водою перед тим, як підійти й покласти жертву свою на жертовник, вимий руки й ноги свої перед тим, як підійти до жертовника, а коли здійсниш ти свою жертву, знову вимий руки й ноги». Археологи виявили велику кількість купальних споруд і басейнів цього періоду як в Юдеї, так і в Галілеї. Їхні залишки знайшли біля воріт Храму, а також в Єрихоні, Массаді та Сепфорісі. Будинки заможних

* Ісоп — багаторічна рослина з приємним запахом, яку використовували в релігійних обрядах для окроплення та очищення. (Прим. наук. ред.)

** Текст із обговореннями й інтерпретаціями, написаний на івриті приблизно в II столітті до Р. Х. Відноситься до текстів так званого міжзаповітного періоду. (Прим. авт.)

містян були обладнані *мікваотами*^{*}, тобто резервуарами з дощовою водою (що надходила з Божих рук), розміром приблизно два на чотири метри, які містили принаймні 40 сеа^{**}, у які занурювалися, спускаючись на дві-три сходинки.

Ці практики не були характерні для консервативних садукеев, — високопосадовців і верховних священників Єрусалиму, які достатньо скептично ставилися до новацій у богослужбовій традиції, — а радше для книжників і фарисеїв, які відповідали за тлумачення та викладання Закону. Ці останні здобули чималий вплив серед населення. Бажаючи перетворити Ізраїль на священний народ, що постійно славить Бога, вони наполягали на ширшому застосуванні приписів щодо нечистоти. Благочестивий юдей мусив повсякчас оберегати себе від світу й вдаватися до очищення: після участі в похоронах, після подружніх стосунків... Навіть предмети не обходили увагою з цією одержимістю. Чаші, глечики, тарілки потрібно було постійно мити. Перед Великоднем існував звичай білити могили вапном, щоб їх можна було помічати здалеку й таким чином уникати скверни від контакту з ними^{***}. Невдовзі нечистота стала таїтися буквально скрізь. Йосип Флавій у своїй останній праці «Проти Апіона» згадує, як мешканці Єрусалиму ходять попід стінами, щоб не торкатися перехожих, які йдуть їм назустріч!

Ці обряди, що набули масового поширення, призвели до поділу, до максимального відмежування в спільноті «праведних людей», членів груп і братств святості, від «грішників», які недостатньо або погано дотримувалися численних заборон (саме слово «фарисеї» — *parishim* арамейською — означає «відокремлені»). За Ісусових часів певні професії, певні соціальні категорії вважалися нечистими просто за визначенням, через можливий контакт із поганами, жінками чи трупами: повії, збирачі податків, пастухи, лікарі, різники... Всюди множилися розбіжності, загрожуючи фундаментальній єдності єврейського народу.

Зі своєю ненавистю до поган і тих юдеїв, які відмовлялися до них приєднатися, зі своїм засудженням оскверненого культу Єрусалимського храму, есеї — незалежно від того, чи жили вони в селищах, у невеликому

* Міква — водний резервуар для обмивання з метою ритуального очищення. (Прим. наук. ред.)

** Біблійна міра для сипучих і рідких речовин, дорівнює приблизно 8,5 літрам. (Прим. перекл.)

*** Звідси й образ «гробів побілених», до яких Ісус уподібнює фарисеїв: чисті зовні та повні нечистот усередині. (Прим. авт.)

кварталі на півдні Єрусалиму чи на спустілій скелі Кумрану, — проявляли ще більше ревності в обрядах очищення й омовіння, ніж їхні противники-фарисеї. Доводячи логіку відмежування до крайності, вони вважали досконалими лише себе, називаючись «синами Світла». Відмовившись від відвідування Храму з 152 р. до Р. Х., відколи змістили Симона, сина Онії III, законного спадкоємця з роду Садока (первосвященника часів Соломона), вони жили відокремлено, дослухаючись до настанов шанованого ними «Майстра справедливості»*. За словами Йосипа Флавія, ці сектанти поділялися на чотири касти. Якщо представник вищої касти ненавмисно торкався когось із нижчої, йому потрібно було терміново вмити руки. Очікуючи, поки буде відроджено Храм, який колись-таки вдасться вирвати з рук первосвященників-узурпаторів, вони наполягали на єдиному культурному ритуалі, який їм лишень залишався, — на обряді омовіння водою²⁴.

Новий обряд

За Івановим хрещенням усе ж криється інше значення. Це — очисний та об'єднавчий обряд, якого досі не існувало в юдаїзмі²⁵. Воно відокремлює не священне від мирського, а добро від зла, моральне від аморального. Отже, воно спрямоване на досягнення внутрішньої чистоти й святості. На відміну від омовінь, воно відбувається з урочистим проголошенням. Це — колективний акт, здійснений раз і назавжди, який затверджує навірнення. Іван при цьому стає служителем, який проводить це хрещення водою — і це дозволено лише йому. Це — ознака його авторитету й влади. Хрещення здійснюється повним зануренням у проточну воду джерела чи річки — або ж у більш повноводні, але каламутні й брудні хвилі Йордану. Виходячи з них, людина, з якої стікає вода, перероджується, стає наче заново створеною божественною рукою, а отже, готова зустріти останні дні, які наближаються. Це — обряд переходу, долучення до есхатологічної спільноти, яка вже не тотожна народу Ізраїля.

Ймовірно, Іван був не єдиним, хто обрав собі такий спосіб життя. Час від часу хтось із побожних юдеїв, утікаючи з населених місць, усамітнювався в пустелі. Йосип Флавій — представник наступного покоління — розповідає,

* Ототожнення цього Симона й «Майстра справедливості», запропоноване отцем Емілем Пюешем, видається найбільш вірогідною гіпотезою. (Прим. авт.)

що до шістнадцяти років примірявши на себе досвід трьох великих релігійних угруповань свого часу, фарисеїв, садукеев і есеїв, він послідував за таким собі Баннусом, «який жив у пустелі, де за одяг йому правило те, що давали дерева, а за їжу — те, що природним чином виробляла земля, та практикував часті обмивання холодною водою вдень і вночі з міркувань чистоти»²⁶. Але жоден із цих пустельників-вегетаріанців не хрестив інших людей.

Лише зі зникненням Івана поширюються секти хрестителів: ранкові хрестителі, гемерохрестителі (щоденні хрестителі), *насапеї* (не плутати з назорейями), сабеї, масботеї... Вони продовжували співіснувати з першими східними християнами. На півдні Іраку й Ірану досі існують невеликі групи, приміром, мандеї, які пізніше долучилися до цієї традиції, — не кажучи вже про баптистські християнські секти, що виникли внаслідок Реформації та зародження протестантизму.

У пошуках послідовників Іван подорожує вздовж берегів Йордану. І скрізь він завойовує серця людей: а втім, спільнота тих, кого він хрестить, не перетворюється на секту, не прагне якихось політичних перетворень. Іван не закликає до повалення римської влади, не підбурює натовп проти окупанта чи його посіпак, первосвященників і садукеев. Його діяльність суто духовна, спрямована на внутрішнє оновлення, на милосердя, на заклики поділитися з бідними тим, що маєш. Після хрещення він дозволяє послідовникам повертатися до звичайних занять. Однак утворюється невеличка група відданих людей, які постійно слідуєть за ним. Він навчає їх посту й аскезі, дає їм «певні молитовні зразки, стандартну молитву, якою стане для християн “Отче наш”»²⁷.

Іван не являв жодних «знаків», не творив жодних див або чудесних зцілень. На відміну від представників апокаліптичного руху*, який був поширений у стародавньому юдаїзмі, він не залишив жодних писань. Як не дивно, він починає говорити про те, що невдовзі з'явиться дехто інший, хто перевершує його, хто є «потужнішим». Загадковий персонаж, природу якого він не розкриває: це ангел, архангел, воєначальник чи новий первосвященник? Месія-цар чи Месія-священник? Нащадок Давида? Може, йдеться про Пророка останніх часів, що діятиме як намісник Бога на землі?

* Ті, хто згадують або чекають кінця світу. Апокаліпсис (з грецької «одкровення» чи «відкриття»), як відомо, є твором святого євангелиста Івана і входить до Нового Заповіту. Він є зразком специфічного жанру релігійної літератури, який використовували стародавні юдейські автори для оголошення пророцтв (здебільшого, поданих у формі видінь). (Прим. авт.)

Чи про того дивного «сина людського», про якого є згадки в Книзі Даниїла, написаній у II столітті до Р. Х.? Чи сам Іван знає відповідь на це запитання? «Я хрещу вас водою на покаяння; але Той, Хто йде по мені, потужніший від мене: я недостойний понести взуття Йому!»²⁸ Просто дивовижне порівняння. У рабинських текстах цей принизливий обов'язок відводився рабам-неюдеям. Великі вчителі юдаїки могли запитувати багато про що у своїх учнів, але не про це. Хреститель ставить «Того, Хто йде»²⁹ на щабель значно вищий порівняно з цими визнаними вчителями, кажучи, що вважав би за честь виконати цей обов'язок, якби не почувався негідним цього³⁰.

Він свідомо обмежує свою роль в очікуванні цього есхатологічного персонажа, що його Всевишній призначив хрестити вже не водою, а Святим Духом. Його власний обряд лише тимчасовий, це — хрещення в очікуванні, яке саме по собі не може бути достатнім. Вода може очистити хіба що земне життя, а Дух очистить життя вічне. В історії спасіння Іван знає, що він лише провісник, «Предтеча», чия місія полягає в тому, щоб відкрити серця і підготувати шлях. «Він тим Світлом не був, — каже євангелист Іван, — але свідчити мав він про Світло»³¹.

Чи був Іван Хреститель єсеєм?

1955-го, за кілька років після сенсаційного відкриття сувоїв Мертвого моря, історик Жан Штайнман висловив припущення про те, що Іванове становлення й проповіді були, «ймовірно», позначені впливом учення єсеїв³². Непрямим підтвердженням цього є той факт, що їхнє пристановище, Сокока-Кумран, лежало лише за п'ять годин пішки від місця, де той хрестив людей. Подібно до цих дивних відлюдників у білих шатах, Іван відкидав звичний юдейський спосіб життя та не сприймав Храмове духовенство. Подібно до них, він вважав, що Ізраїль збився з праведного шляху і лише небагатьом чистим людям вдасться отримати спасіння. Крім того, подібно до них, він проповідував неминучий прихід месіанського царства, водночас черпаючи разом із ними натхнення в духовному досвіді пустельного усамітнення.

Хіба Іванове хрещення не схоже на ритуальні омовіння цих сектантів? Навіть його харчові звички подібні до їхніх. Зазначається, що він живився сараною. Водночас в одній із писемних пам'яток цієї секти, у Дамаському документі, в розділі XII, віршах 14 і 15, прямо йдеться про цих комах

і зазначається, що їх потрібно смажити або варити перед споживанням. Іван не пив вина. Так само не пили й есеї, які дозволяли собі хіба що тірош — солодкий виноградний сік...

Християнська традиція пов'язує служіння Івана з віршами з Книги Ісаї:

Голос кличе: на пустині вготуйте
дорогу Господню;
в степу вирівняйте
битий шлях Богу нашому!³³

До того ж, було відзначено, що есеї з особливою ревністю розмірковували над книгою великого пророка, приміряючи згаданий уривок на себе. Подібно до Івана, вони витлумачили це як заклик відійти до пустелі, щоб підготуватися до приходу Всемогутнього й чекати на суд вогню³⁴.

Зрештою, Штайнман бачив у Хрестителі не невідступного послідовника, а «дисидента від есенізму». Ймовірно, він був «значною мірою посвячений у самотницьке життя, у методи екзегези Спільноти, у її правила аскетизму», перш ніж відмежувався від частини її вчень. Даніель-Ропс, кардинал Жан Данієлу й отець Баргіл Пікснер також відносили його «до течії есенізму»³⁵.

Та історики не сприйняли цю точку зору, що з'явилася внаслідок ейфорії після відкриття сувоїв Мертвого моря. Насправді відмінності важать більше за схожі риси. Іван не вдавався до численних щоденних омивань, що їх есеї вважали ознакою належності до групи обраних. Ба більше, він вийшов зі зверненням до всіх. Тож намагання встановити зв'язок між сектантами Мертвого моря та ним виглядає доволі ризикованим. Якщо він і вчашав на Сокока-Кумран до початку свого пророчого шляху, то потрібно визнати, що спогадів про це минуле життя в нього залишилося не так і багато...

Набагато цікавішим виглядає приголомшливий успіх Хрестителя. Багато в чому це пояснюється особливою ситуацією в тогочасній країні. В народних масах бурлили ідеї, що породжували палкі сподівання на неминуче оновлення, конкретні обриси якого, втім, досі не проглядалися. Як це не було парадоксально, а носієм цих дивовижних сподівань став кошлатий і гучногосий пророк, прибічник суворої справедливості, який проголошував похмурі й важкі промови...

Зміст

Пролог	7
Подяки	25
<i>Розділ I. Іван Хреститель</i>	29
<i>Розділ II. Політична криза й очікування Месії</i>	43
<i>Розділ III. Ісус і Предтеча</i>	61
<i>Розділ IV. Початок публічного служіння</i>	79
<i>Розділ V. Єрусалим і служіння в Юдеї</i>	93
<i>Розділ VI. Зі Самарії в Галілею</i>	111
<i>Розділ VII. Вчення Ісуса</i>	133
<i>Розділ VIII. Ісус та Його учні</i>	149
<i>Розділ IX. Перші ознаки протиріччя</i>	161
<i>Розділ X. Єрусалим і післягалілейське служіння</i>	179
<i>Розділ XI. Протистояння</i>	199
<i>Розділ XII. Остання зима перед останньою весною</i>	215
<i>Розділ XIII. Тайна вечеря</i>	231
<i>Розділ XIV. Постання перед Анною</i>	247
<i>Розділ XV. Римський суд</i>	261
<i>Розділ XVI. Завершення римського суду</i>	281
<i>Розділ XVII. Розп'яття</i>	295
<i>Розділ XVIII. Смерть</i>	315
<i>Розділ XIX. Покладання у гріб</i>	331
<i>Розділ XX. Воскресіння</i>	345
Епілог	361

Додаток.....	383
<i>Додаток I. Зовнішні джерела.....</i>	<i>385</i>
<i>Додаток II. Синоптичні Євангелія.....</i>	<i>399</i>
<i>Додаток III. Євангелист Іван, свідок історії.....</i>	<i>421</i>
<i>Додаток IV. Історичність Євангелій.....</i>	<i>433</i>
<i>Додаток V. Кумран і сувої Мертвого моря.....</i>	<i>445</i>
<i>Додаток VI. Реліквії Страстей Христових.....</i>	<i>455</i>
<i>Додаток VII. Хронологія.....</i>	<i>469</i>
Примітки.....	473
Бібліографічні відомості.....	519
Показчик власних імен.....	537
Перелік мап.....	547